

Nástin religionistického výkladu tvorby a sdílení konspiračních teorií

KONSPIRÁTOŘI A KONSPIRACISTÉ

Zdeněk Vojtíšek

Konspirační teorie jsou nejpozději od Velké francouzské revoluce důležitou součástí veřejného života západních společností. Jejich vliv na politické dění je v posledních desetiletích ohromný nejen v západních společnostech. Jsou doslova globálním fenoménem. Jejich tvorba a sdílení má také náboženský rozměr.¹ Cílem tohoto článku je navrhnout výkladový model konspiracismu, formulovaný jako soubor deskriptivních tezí. Předložený výkladový model by mohl povzbudit českou odbornou diskusi o tomto jevu a zvláště o jeho náboženském rozměru.

Rozsah článku nedovoluje podepřít jednotlivé teze konkrétními citáty z konspiračnické literatury či videí, a předložené teze jsou tedy samozřejmě otevřeny upřesňování, doplňování a vyvracení.

Pojmy

V české diskusi o tvorbě a sdílení konspiračních teorií dosud nejsou ustáleny termíny. Přimlouvám se za používání termínu „konspiracismus“ jako obdoby běžného anglického „conspiracism“ a za odvozeniny „konspiracista“ a „konspiračnický“. Tyto pojmy jsou novotvary, jež umožňují významově odlišit od běžně užívaných výrazů „konspirace“ (spiknutí), „konspirační“ (týkající se skutečného či domnělého spiknutí) a „konspirátor“ (spiklenec).

Vymezení pojmu „konspiracismus“

Konspiracismem rozumím přesvědčení o záměrně skryté podstatě a souvislosti historických a společenských jevů, tedy o existenci spiknutí (konspirace), které tuto podstatu a souvislosti udržuje v tajnosti před ostatními lidmi. Jako konspiračnicku můžeme označit nositele tohoto přesvědčení. Ale obvykle nejde jen o přesvědčení: jeho důsledkem totiž bývá snaha tuto (údajnou) skrytou podstatu jevů a skryté souvislosti mezi nimi odhalovat. Do pojmu „konspiracismus“ proto navrhuji zahrnout také jednání, které z tohoto přesvědčení může vyplývat, především zápas proti (snad domnělému) konspiračnickovi či konspiračnickům prostřednictvím odhalování (údajných) konspirací.

Toto základní vymezení se zdržuje soudu ohledně reálné existence skryté podstaty a skrytých souvislostí jevů stej-

ně jako ohledně reálné existence konspiračnicků a platnosti konspiračnických teorií. Když je tedy nadále řeč o „tvoření konspiračnických teorií“, je třeba upozornit, že konspiračnicka by hovořil o tomtéž jako o „odhalování konspirací“, a zároveň připustit, že se o „odhalování konspirací“ může (alespoň v některých případech) skutečně jednat.

Toto vymezení můžeme upřesnit v deseti navzájem propojených vysvětlujících poznámkách:

1. Psychologickým základem konspiracismu je přesvědčení, že – co se týče veřejného dění – skutečnost není taková, jak se jeví. Jinými slovy: konspiračnicka je přesvědčen, že opravdu rozhodující síly a faktory působí za „kulisami jeviště tohoto světa“. Anebo: způsob, jímž „se odvíjejí“ veřejné dějiny, má jiné činitele, než jak se na veřejnosti zdá: vše je jinak a nic není, jak se zdá.² – Z toho základního psychologického nastavení vyplývá:

2. Konspiračnické mají potřebu „čist znamení času“, tedy odhalovat skryté skutečnosti a neobvyklé souvislosti a přinášet pro ně důkazy. Potřeba „čist mezi řádky“ možná vychází z jejich fundamentální nedůvěry ke společenskému řádu a k jeho vládnoucím, hospodářským a mediálním elitám, každopádně jim ale umožňuje, aby se sami stali elitami jiného typu. Tedy:

3. Konspiračnické jsou „vidoucími“, vyvolenými či zasvěcenými do tajemství, každopádně oddělenými od většiny, již tvoří ti, kteří pravou skutečnost nevidí či před ní zavírají oči. Konspiračnické

předpokládají, že tato většina si částečně sama zvolila cestu nevědomosti, částečně je ale v nevědomosti záměrně udržována, a to konspiračnicko, kteří chtějí své působení „za kulisami“ skryt.

4. Vlastní postavení elity je patrné na zdůvodnění, proč zrovna oni (konspiračnické) se vyhnuli pastem konspiračnicků. Odpovědi poukazují na píli konspiračnicků, kteří se nespokojí s běžnými, lehce dostupnými informacemi a jejich obvyklými výklady, na přístup konspiračnicko k tajné informaci, anebo na jeho schopnost odolat „vymývání mozků“, organizovanému konspiračnicko.³ Z těchto dvou posledních bodů také vyplývá morální rozměr, který ke konspiracismu nevyhnutelně patří:

5. V obraze světa konspiračnicků je přítomný zápas, v němž oni sami stojí proti konspiračnicko. Podle konspiračnicko mohou být záměry konspiračnicko a důvody jejich konspirací různé (zbohatnout, ovládnout, vyhubit apod.), ale každopádně jsou morálně neospravedlnitelné. Naopak mravním jednáním je v očích konspiračnicko odhalování konspirací jako základní a nejdůležitější, pokud ne jediný způsob, jak zabránit uskutečnění morálně pochybných cílů konspiračnicko. Morální rozměr způsobuje, že konspiračnické spatřují v těch, kdo (údajně) konspiračnicko, nepřítel. Jedná se tedy o zápas, a to zvláštního druhu:

6. V očích konspiračnicko tak mezi sebou bojují síly zla a dobra, a to totálně, bez možnosti uzavření příměří či dosažení kompromisu. Tento totální boj se zdá být obdobou mýtického zápasu Zla a Dobra. Konspiračnicko nepřítel je tedy demonizován. Konspiračnické si tak osvojují dualistické vidění skutečnosti.

7. Kosmická povaha zápasu vzájemně propojuje různé události a nenechává prostor pro náhodu a různorodost příčin jednotlivých dějů. V obraze světa konspiračnicko tedy mnohé vzájemně souvisí, možná dokonce vše souvisí se vším. Tím se naplňuje jeden z definujících znaků konspiracismu: předpoklad skrytých souvislostí mezi různými jevy. Jak napsal vlivný americký evangelikální konspiračnicka Pat Robertson, události veřejné politiky nejsou „žádnou nepředvídatelnou souhrou okolností nebo souhrou náhod, což je názor, který je nám obvykle vnucován. Všechno to je plán.“⁴

Tento článek prošel recenzním řízením.

8. Dualistické vidění a totální povaha zápasu Dobra se Zlem oslabuje možnost částečného angažmá a nutí konspiracisty, aby zápas vedli s plným nasazením. Konspiracismus tedy nebývá nezávislou volnočasovou aktivitou, nýbrž posláním, k němuž je konspiracista zavázán svědomím. Z toho vyplývá jeho společenský aktivismus ve formě šíření konspiračních teorií. Aktivismus pak přispívá k tomu, že falzifikace konspiračních teorií je v podstatě nemožná:

9. O konspiracismu totiž můžeme hovořit jen tehdy, když konspirační teorie nelze vyvrátit, protože každý pokus o zpochybnění je považován za dílo konspirátorů.⁵ Navzdory tomu, že konspiracisté hovoří o důkazech a shánějí je, konspiracismus je spíše vírou. Konspiracista hledá důkazy k podepření své konspirační teorie a vyhýbá se těm, které by ji zpo-

chybňovaly. „Konspirační teorie nejsou ze své podstaty vědecké teorie, spíše se jedná o určitý druh přesvědčení, spekulace či hypotézy.“⁶

10. Práce s fakty je spíše náboženská než vědecká: je těžké věřit konspiracistovi, že mu jde o zjištění skutečnosti; spíše se zdá, že motivem sběru faktů je potvrzení předem vytvořené teorie.⁷ Konspiracismus tak připomíná „lidovou vědu“ podobnou např. ufologii, záhadologii nebo kreacionismu, tedy aktivitám, které mívají náboženský charakter (ať už explicitní nebo implicitní). „Lidová věda“⁸ napodobuje skutečnou vědu: také konspiracismus má poznámkový aparát, často se ovšem odvolává na jiné konspiracisty, a pokud se odvolává i na vědecké autority, často se jedná o vědce v jiných oborech, než je ten, který hraje roli v konspirační teorii. Konspiracisté spolu také po-

lemizují a vzájemně se odsuzují, ale obvykle jen tehdy, když některý z nich vytvoří velmi nepravděpodobnou teorii.

Těmito deseti body vymezený pojem konspiracismus není daleko od pojetí Barkunova: podle něj je konspiracismus vírou, že mocné, skryté a zlé síly ovládají lidské osudy.⁹ V každé konspirační teorii Barkun nachází tři principy: (1) nic se neděje náhodně; (2) nic není tak, jak se zdá; (3) všechno je spojeno se vším.¹⁰

Ovšem mimo takto vymezený konspiracismus zůstávají konspirační teorie, které se týkají jednoho jevu a postřádají předpoklad skrytých souvislostí mezi různými jevy. Za konspiracistu se tedy zdráhám označit člověka, který pochybuje o pravdivosti oficiálního zdůvodnění určité konkrétní události a kdo tyto své pochybnosti neučiní součástí všezahrnující a vševysvětlující teorie. Jinými slovy: mám za to, že osvojení prvního typu z Barkunovy typologie konspiračních teorií¹¹ není dostatečným důvodem pro přiřazení ke konspiracismu.

Otázka konspiracismu a náboženství

Nehledě na to, zda se konspiracista hlásí k některé duchovní tradici či zda se konspirační teorie týká příslušníků některého náboženství, konspiracismus můžeme interpretovat jako fenomén náboženský, a to i tehdy, pokud v chápání konspiracisty chybí úvaha o nadlidských aktérech kosmického zápasu, jehož se účastní. Zdá se, že konspiracismus naplňuje přinejmenším některé funkce náboženství, takže je možné uvažovat o něm jako o implicitním náboženství:

Jak je uvedeno výše v bodech 9 a 10, konspiracistický přístup ke světu je vlastně náboženský: jako by v konspiračních teoriích byli staří bohové nahrazeni mocnými lidmi či skupinami.¹² Konspiracisté ovšem nedávají svým teoriím status zjevení ani nechtějí, aby byly přijímány vírou,¹³ a sami své jednání nepovažují za náboženské. Pokud je tedy možné hovořit o náboženství, jedná se o náboženství implicitní.

Konspiracistický obraz světa, jak je naznačen výše v bodech 1, 2, 5 a 7, je dualistický a apokalyptický, což ho (spolu s dalšími znaky) staví velmi blízko křesťanskému premilenialismu v jeho dispenzacionalistické (fundamentalistické) verzi.¹⁴ Doslovné chápání některých textů křesťanského kánonu (především knihy Zjevení) totiž samo tvoří mode-

Antisatanistická panika,

kteřá v západních společnostech proběhla v 80. a 90. letech minulého století, má své pokračování snad výhradně v rámci konspiracismu. Příčinou paniky je přesvědčení o existenci světové satanistické sítě, do níž jsou zapojeni nejen aktivní satanisté, ale i jejich ochránci v policii, státních úřadech, vládách i královských rodinách. V této síti má docházet k satanistickému rituálnímu zneužívání dětí a k dalším kriminálním a mravně odsouzeníhodným činům. Důkazy těchto činů nacházejí psychoterapeuti, evangelikální pastoři a aktivisté ve svědectví obětí, které si na svou účast při satanistických rituálech vzpomínají. Kvůli hrůznosti byly tyto vzpomínky v mysli obětí po léta potlačovány a teprve pod vlivem pomáhajících lidí si je oběti vybavily. Důkazem existence satanistického spiknutí je pak to, že tyto kriminální činy nebyly policejními sbory jednotlivých zemí vyšetřovány a z vůle mocných členů satanistické sítě se důkazy potvrzující tyto vzpomínky nezachovaly.

Panika, vyvolaná přesvědčivostí vzpomínek na satanistické rituály, měla v 80. a 90. letech nejzávažnější důsledky v jednání sociálních pracovníků, policie a soudů. V některých zemích (ve Spojených státech, Kanadě, Velké Británii, Novém Zélandu, Austrálii či Holandsku) byly děti rodičům dočasně odebírány na základě pouhého oznámení o satanském rituálním zneužívání v rodinách. Tyto úřední postupy děti i jejich rodiče a další příbuzné zvláště v některých případech těžce poškodily.

V důsledku antisatanistické paniky se v 90. letech 20. století rozhořela s velkou intenzitou odborná debata především mezi psychology. Diskutována byla vhodnost technik, jimiž terapeuti pomáhají svým pacientům vyvolat potlačené vzpomínky na zneužívání v dětství. Byla vyslovena podezření, že nezanedbatelná část těchto potlačených vzpomínek má základ v terapeutických intervencích spíše než v realitě. Někteří psychologové se zastávali těch, kdo byli na základě údajných potlačených vzpomínek obviněni z kriminálních činů nebo postiženi rozvratem rodinných vztahů, a pokusili se proto popsat syndrom falešných vzpomínek jako duševní nemoc, jíž pacienti podle jejich mínění trpí, když si vymýšlejí, nebo aspoň dramatizují své příběhy, jako by to byly vzpomínky. Existence syndromu nakonec nebyla odbornou obcí jednoznačně přijata, ale upozornění na nezodpovědnou práci některých psychoterapeutů přece jen silně omezilo počet případů takových obvinění.

Víra v nezpochybnitelnou pravdivost vyvolaných vzpomínek, a tím i v existenci satanistického spiknutí, v současnosti „žije“ patrně jen mezi konspiracisty.

Zdeněk Vojtíšek

lovou konspirační teorii. Barkun upozorňuje, že apokalyptický diskurs má k diskursu konspiracistickému velmi blízko a konspiracismus predisponuje k apokalyptickému milenialismu a naopak.¹⁵ Podobně to vidí i klasik studia milenialismu Norman Cohn: „Neustále narážíme na tutéž zvláštní apokalyptickou atmosféru s náznaky jakési gigantické poslední bitvy, v níž budou zničena démonická vojska, svět osvobozen od chobotnice, která jej rdousí, a po níž nastane počátek nového věku.“¹⁶ Obzvláště těsné je propojení konspiracismu a milenialismu v nacházení různých „znamení“.

Dualismus v obraze světa podněcuje náboženský étos: ve světě rozděleném na „my“ a „oni“ bojujeme „my“ slabší proti „nim“, kteří jsou silnější; „my“ ovšem máme za mocného spojence pravdu. Zdá se, že pro (alespoň některé) konspiracisty je tato pravda vlastně transcendentní, absolutní Pravdou.

Prožívání podobné náboženskému se někdy projevuje i na začátku působení jednotlivých konspiracistů, když procházejí zkušeností podobnou evangelikálnímu obrácení (konverzi). Jak píše Pipes, většina z těch, kteří si osvojili konspiracistická přesvědčení, na to „vzpomínají jako na procitnutí, během něhož si uvědomili svou předchozí a beznadějnou naivitu. ‚Teď vidíte všechno úplně jinak,‘ prohlašuje jeden Američan. ‚Ten letáček změnil můj život,‘ hlásí bývalý příslušník krajní levice poté, co si přečetl antisemitský traktát, až se mi z toho zatočila hlava.“¹⁷

Jak je uvedeno výše v 8. bodě, konspiracismus je stejně jako náboženství schopen zaujmout „srdce i duši“ člověka¹⁸ a konspirační teorie člověku poskytují odpovědi na otázky smyslu, utrpení či morálky.¹⁹ Snad je dokonce možné souhlasit i s tím, že „aktivní vystupování proti konspirátorům můžeme [...] označit jako etické chování vedoucí ke spásě“.²⁰

Směry bádání

Domnívám se, že kromě historie, politiky a jistě i etnologie a dalších oborů má tedy k fenoménu konspiracismu co říci i religionistika a sociologie a psychologie náboženství. Religionistické bádání by mělo především prokázat, zda a nakolik je adekvátní řadit konspiracismus mezi takzvaná implicitní náboženství. Pomoci by mohla i srovnávání explicitně a (možná) implicitně náboženských konspirač-

Psychologie konspiracismu

předpokládá, že „tendence ke konspiračním teoriím má své psychologické determinanty vycházející z osobnostní konstituce člověka, totiž z tendencí k paranoiditě a paranoidnímu vidění světa a zpracovávání informací“.¹ Paranoia je také populárním vysvětlením konspiracismu, a to díky vlivné knize amerického historika Richarda Hofstadtera (1916–1970) *Paranoidní styl americké politiky* z roku 1965. Novější práce současných badatelů (například Marka Fenster²) ale varují, že je to příliš zjednodušený pohled: konspiracismus je pevně spojen s celou škálou frustrujících pocitů, do značné míry vyplývajících ze společenské marginalizace: s nespokojeností a s nedůvěrou vůči „světu“, kterou provázejí strach, nejistota, pocit bezmoci a zmatek z faktu různých interpretací reality. Odhalování konspiračních teorií ujišťuje konspiracisty, že svět má přece jen smysl a řád, definuje nepřítel, proti němuž je nutné bojovat (a poskytuje tak jejich životům smysl), vrací pocit moci a umožňuje vstup mezi elitu.

Zdeněk Vojtíšek

Poznámky

- 1 Z osobní korespondence s dr. Prokopem Remešem.
- 2 Mark Fenster: *Conspiracy Theories: Secrecy and Power in American Culture*, University of Minnesota Press 2008.

ních teorií vztahujících se k jednotlivým událostem, např. k teroristickým útokům v New Yorku roku 2011. Konspiracismus by také neměl nadále zůstat na okraji rychle se rozvíjejícího oboru milenálních studií.

Při zpracování konkrétních příkladů konspiracismu je třeba odlišovat alespoň tři typy účasti náboženských společenství v konspiračních teoriích: (1) náboženské společnosti jsou aktéry v konspiračních teoriích (například když jsou společenství svobodných zednářů, iluminátů, Opus Dei apod. podezírána ze spiknutí); (2) náboženské společnosti jsou konspiracistické, tedy vytvářejí a šíří konspirační teorie (například některá islámská nová náboženská hnutí proti údajným konspiracím Západu, část hnutí New Age proti Novému světovému řádu, Národ islámu proti údajnému spiknutí Židů apod.); (3) konspirační teorie vytvářené a šířené v náboženském prostředí, jejichž aktéry jsou jiné náboženské útvary (údajné konspirace Židů nebo svobodných zednářů proti římskokatolické církvi, údajné konspirace satanistů nebo hnutí New Age proti křesťánům apod.).

Zdá se, že význam konspiracismu v současném světě spíše roste. Zaslouží si nejen odbornou pozornost, a to už jenom kvůli svému potenciálu podporovat ná-

silí. Historická zkušenost totiž prokazuje jeho schopnost stát se – slovy Normana Cohna – „dekretem pro genocidu“.²¹ ■

Poznámky

- 1 Konspiracismus zatím není v religionistice velkým tématem. V religionistické literatuře je autoritou v této oblasti především americký politolog a religionista Michael Barkun. Citováni jsou i americký investigativní novinář John Foster („Chip“) Berlet, americký historik a spisovatel Daniel Pipes, britský amerikanista Peter Knight nebo americký teoretik práva Mark Fenster.
- 2 PIPES, Daniel: *Spiknutí. Názořa a teorie*, Praha: Themis 2003, s. 62–66.
- 3 BARKUN, Michael: *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*, Berkeley: University of California Press 2003, s. 8.
- 4 ROBERTSON, Pat: *The New World Order*, Dallas: Word 1991, s. 95, citováno podle PIPES ... s. 62.
- 5 BARKUN ... s. 7.
- 6 KRENAR, Filip: *Konspirační teorie v sociologické perspektivě*, bakalářská práce, Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita 2010, s. 9.
- 7 PIPES ... s. 49.
- 8 Barkun by „lidovou vědu“ patrně zařadil mezi „stigmatizované znalosti“: BARKUN ... s. 12; 26–28.
- 9 Tamtéž, s. 2.
- 10 Tamtéž, s. 3–4.
- 11 Barkun dělí konspirační teorie na (1) ty, které se týkají jedné události nebo omezeného počtu událostí; (2) ty, které obviňují jedno společenství, např. Židy nebo svobodné zednáře, a na (3) ty, které předpokládají superkonspiraci, celou hierarchii navzájem provázaných konspirací. – Tamtéž, s. 6.
- 12 Karl Popper, citováno podle KRENAR ... s. 5.
- 13 BARKUN ... s. 28.
- 14 VOJTÍŠEK, Zdeněk: Novodobý západní milenialismus, in: VOJTÍŠEK, Zdeněk (ed.): *Apokalypsa, nebo transformace? Mileniální koncepty v minulosti i současnosti*, Praha: Dingir 2014, s. 30–34.
- 15 BARKUN ... s. 10. Barkun ovšem připady, kdy milenální schéma končí apokalypsou (např. u survivalistů), nepovažuje za milenialismus.
- 16 COHN, Norman: *Warrant for Genocide: The Myth of the Jewish World Conspiracy and the Protocols of the Elders of Zion*, London: Eyre & Spottiswoode 1967, s. 277, citováno podle PIPES ... s. 164.
- 17 Tamtéž, s. 37–38.
- 18 Tamtéž, s. 37.
- 19 KRENAR ... s. 5.
- 20 Tamtéž, s. 20.
- 21 Podle titulu jeho výše zmíněné knihy.

Conspirators and conspiracists

The article is intended to serve as an introduction into Czech scholarly debate on conspiracism with special regard to its religious aspects. Conspiracism is understood as a strong belief that the real ground of historical and social facts is intentionally hidden from public. Some implications of this definition are discussed in detail together with pointing out to similarities of conspiracism and religion.

Medailonek autora je na straně 37.